

12. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. –Нөкис: «Билим», 2018.

13. Қудайбергенов М., Зайрова Қ. Алпамыс дәстанында «ақ» лексемасының символлық мәніде қолланылуы. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети // Хабаршысы, 2018, № 4.

14. Xrojiddinova M. O'zbek tilida rang-tus bildiruvchi so'zlar konnotatsiyasi. Avtoref.dis. ...falsafa.(PhD) fil.fan. - Qo'qon. 2023.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ тилида оқ ва қора рангларининг ҳам иjobий, ҳам салбий ottenkага eгa bo'lgan konnotativ ma'noli birliklar tarkibida ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qilishi haqida mulohazalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены комментарии об участии черного и белого цветов в каракалпакском языке в составе коннотативных смысловых единиц, имеющих как положительные, так и отрицательные оттенки, которые служат обеспечению эффективности речи.

SUMMARY. The article provides comments on the participation of black and white colors in the Karakalpak language in the composition of connotative semantic units that have both positive and negative connotation, which serve to ensure the effectiveness of speech.

QARAQALPAQ HÁM ÓZBEK TILLERINDEGI FITONIMLERDÍŇ LEKSIKALIQ-SEMANTIKALIQ ANALIZI

N.B.Dauletbaeva – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: fitonimlar, leksik-semantik tahlil, qoraqalpoq tili, o'zbek tili, chog'ishtirma taxlil, etimologiya, madaniy kontekst, turkiy tillar, o'simlik nomlari.

Ключевые слова: фитонимы, лексико-семантический анализ, каракалпакский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, этимология, культурный контекст, тюркские языки, названия растений.

Key words: phytonyms, lexico-semantic analysis, Karakalpak language, Uzbek language, comparative analysis, etymology, cultural context, Turkic languages, plant names.

Kirisiw. Til millettiń mádeniy hám tariyxıy miyrasın sáwlelendiriwshi áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Hár bir tildiń sózlik quramında ósimlik atamaları – fitonimler áhmiyetli orın iyeleydi. Fitonimler tek biologiýalıq birliklerdi bildiriw jaǵınan ǵana emes, al xalıqtıń turmıs tárizin, úrp-ádetlerin hám dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriw jaǵınan da úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq hám ózbek tilleri bir túpten rawajlangan túrkiy tiller bolıp, olardıń fitonimler sisteması ózine tán leksikalıq hám semantikalıq ózgesheliklerge iye [3:3-16].

Usı izertlewdiń tiykarǵı maqseti – qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdi leksikalıq hám semantikalıq jaqtan tallaw, olardıń ulıwmalıq hám ayırmashılıqların anıqlaw bolıp tabıladı. Izertlew procesinde fitonimlerdiń payda bolıw principleri, olardıń semantikalıq toparlarǵa ajratılıwı hám etimologiyalıq ózgeshelikleri úyreniledi.

Metodologiya. Til bilimi izertlewlerinde fitonimlerdi úyreniw túrli usıllarǵa tiykarlanadı. Bul proceste fitonimlerdiń sózlik mánisi, kelip shıǵıwı, hár qıylı kontekstlerde qollanıluwı hám mádeniy áhmiyeti analizlenedi. Bul izertlewde bir neshe tiykarǵı metodlardan paydalanıldı.

Birinshi gezekte, leksika-semantikalıq tallaw usılı qollanıldı. Bul usıl járdeminde fitonimlerdiń sózlik mánisi anıqlanıw, olardıń semantikalıq toparlarǵa ajratılıwı ámelge asırıldı. Hár bir ósimlik atamasının qanday mánige iye bolatıwın, olardıń kóp mánililik (polisemiya), sinonimiya hám antonimiya qubılısları menen baylanıslılıǵı úyrenildi. Máselen, ózbek tilindegi «kavrak» hám «yantoq» sózleri túrli mánilerge iye bolıp, geyde metaforalıq mániste de qollanıladı. Bul bolsa fitonimlerdiń semantikalıq analizin jáne de qızıqlı etedi.

Bunnan tisqari, salıstırmalı-tariyxıy tallaw arqalı qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń óz ara uqsas hám ayırmashılıq tárepleri salıstırıldı. Hár eki tilde ushırasatıwın ulıwma fitonimler, olardıń ayılıwı hám jazılıw formalarındaǵı ayırmashılıqlar anıqlandı. Máselen, qaraqalpaq tilinde «qamıs» dep atalatuǵın ósimlik ózbek tilinde

«qamış» formasında ushırasadı. Sonday-aq, ayırım fitonimler tek bir tilde qollanıluwı múmkin, bul bolsa hár bir tildiń ózine tán leksikalıq qatlamların qalıplestiredi.

Fitonimlerdiń kelip shıǵıwın anıqlaw ushın etimologiyalıq tallaw usılınan paydalanıldı. Kóplegen fitonimler áyyemgi túrkiy túbirge iye bolıp, ayırımları bolsa arab, parsı hám rus tillerinen alınǵan. Máselen, «anar» sózi parsı tilinen kirgen bolsa, «chay» sózi qıtay tilinen ózlesken. Bul tallaw arqalı fitonimlerdiń qalıplesiw tariyxı hám olardıń túrli mádeniyatlar tásirinde ózgeriwı kórip shıǵıldı.

Fitonimlerdiń qollanıluw jıyiligin anıqlaw maqsetinde statistikalıq tallaw ótkerildi. Fitonimlerdiń sózliklerdegi úlesi, hár qıylı aymaqlardaǵı qollanıluw jıyiligi hám olardıń xalıq arasında qanshelli keń tarqalǵanlıǵı esapqa alındı. Bul izertlew arqalı qaysı fitonimler eń kóp qollanılatuǵınlıǵı hám qaysıları az ushırasatuǵınlıǵı anıqlandı.

Fitonimler tek ǵana ilimiy tilde emes, al xalıq awızeki dóretiwshiliginde de áhmiyetli orın iyeleydi. Sol sebepli, izertlew dawamında etnolingvistikalıq tallaw usılı qollanıldı. Fitonimlerdiń xalıq naqıl-maqalları, jumbaqlar, ertekler hám ápsanalardaǵı sáwleleniwı úyrenildi. Máselen, ózbek tilindegi «Bir kunlik chuchmoma – mın kunlik darman» maqalında «chuchmoma» dárilik ósimlik sıpatında tilge alınadı. Bul bolsa fitonimlerdiń xalıq turmısındaǵı áhmiyetin ashıp beredi.

Barlıq izertlew usıllarının nátiyjesinde qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń leksika-semantikalıq sisteması tereń tallandı. Bul izertlew sonı kórsetedi, fitonimler tek biologiyalıq birlik sıpatında ǵana emes, al xalıq oy-pikiriniń, tariyxıy tájiriýbeniń hám mádeniy miyrastıń ajralmas bólegi sıpatında da áhmiyetli. Fitonimlerdiń qalıplesiwı hám rawajlanıwı arqalı xalıqtıń tábiyatqa bolǵan múnásibetin, onıń mádeniy hám lingvistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw múmkin.

Izertlew nátiyjeleri. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, fitonimler qaraqalpaq hám ózbek tillerinde hár qıylı leksikalıq ózgesheliklerge iye. Olardıń ayırımları óz ara

pútkilley uqsas bolsa, ayırımları ayılıw yamasa jazılıw forması boyınsha parıqlanadı. Máselen, ózbek tilinde keńnen qollanılatusın «qamış» sózi qaraqalpaq tilinde «qamıs» formasında qollanıladı. Bunday fonetikalıq ayırmashılıqlar eki xalıqtıń til rawajlanıwı procesinde tábiyyi ózgerisler menen baylanıslı.

Sonday-aq, fitonimler kóp mánilik qubılısı menen de ajralıp turadı. Máselen, ózbek tilindegi «yantoq» sózi tek ósimliktiń ataması emes, al metaforalıq mánide de qollanıladı: «yantoqtay chidamli» degende insanńıń qıynshılıqlarǵa shıdam bere alıwı názerde tutıladı. Al, qaraqalpaq tilinde ayırım fitonimler xalıqtıń isenimlerine baylanıslı basqa da mánilerdi ańlatıwı múmkin [1:25].

Semantikalıq tallaw: Fitonimlerdiń mánilik toparları.

Fitonimlerdiń tiykarǵı semantikalıq toparlarǵa ajratılıwı izertlew nátiyjelerinde anıq baqlandı. Qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi ósimlik atamaları tómendegi kategoriya-larǵa bóliniwi múmkin:

Dárilik ósimlikler – «Chuchmoma» (ózbek) hám «ádiraspan» (qaraqalpaq) dárilik qásiyetlerge iye ósimlikler bolıp esaplanadı.

Miyweli terekler hám eginler – «Anar», «Alma», «Júzim» sıyaqlı fitonimler eki tilde de ushırasadı.

Jabayı ósimlikler – qaraqalpaq tilinde «juwsan», ózbek tilinde «Qıyıq» sıyaqlı ósimliklerdiń atları bar [9].

Záhárli ósimlikler – «Kóknar» (qaraqalpaq) hám «Kushun» (ózbek) záhárli ósimliklerge mısál bola aladı.

Bul klassifikaciya sonı kórsetedi, eki til de fitonimlerdiń semantikalıq toparlarına iye bolıp, olar xalıqtıń turmıs tárizine, tariyxıy tájiriybelerine hám biologiyalıq ózgesheliklerine baylanıslı qalıplesken.

Salıstırmalı tallaw: Uqsas hám ózgeshe fitonimler.

Qaraqalpaq hám ózbek tilleri túrkiy tiller semyasına kiriwine qaramastan, olardıń fitonimleri arasında ayırım ayırmashılıqlar bar. Máselen:

Uqsas fitonimler – Eki tilde de ushırasatusın ósimlik atamaları bar bolıp, olardıń ayılıwı yamasa jazılıwında azǵana ayırmashılıqlar bar. Mısalı, «Gulxayrı» (ózbek) hám «Gulxayrı» (qaraqalpaq) birdey ósimlikti ańlatadı.

Tek ózbek tilinde ushırasatusın fitonimler – «Qabaq» sózi qaraqalpaq tilinde basqa sinonim menen beriliwi múmkin.

Tek qaraqalpaq tiline tán fitonimler – «Sılıbır» sıyaqlı sózler ózbek tilinde az ushırasadı yamasa ulıwma qollanılmaydı.

Bul nátiyjeler sonı kórsetedi, hár bir til óziniń leksikalıq rawajlanıw procesinde túrli basqışlardı basıp ótken hám fitonimlerde ózine tán forma bergен.

Fitonimlerdiń kelip shıǵıwına baylanıslı izertlewler olardıń hár qıylı dereklerden alınǵanlıǵın kórsetti. Olardıń ayırımları áyyemgi túrkiy tilge tiykarlanǵan bolsa, ayırımları arab, parsı yamasa rus tillerinen kirip kelgen. Máselen:

Áyyemgi túrkiy túbirge iye sózler – «Terek», «Qamıs» sıyaqlı sózler áyyemgi túrkiy tillerden miyras bolıp qalǵan.

Shet tillerden alınǵan sózler – «Anar» (parsı), «Shay» (qıtay) sıyaqlı fitonimler túrli mádeniy tásirler nátiyjesinde tilge kirgen.

Dialektke tán sózler: ayırım fitonimler tek belgili bir aymaqta ǵana qollanıladı hám ulıwma sózlik quramına kirmeydi.

Bul nátiyjeler sonı kórsetedi, fitonimler tek ǵana lingvistikalıq qubılıs emes, al xalıq tariyxı hám mádeniyatınıń bir bólegi sıpatında da úyreniliwi kerek.

Fitonimler xalıq awızeki dóretiwsheiliginde hám mádeniyatında da áhmiyetli orın tutatuǵın bolıp tabıladı. Izertlew dawamında tómendegi tárepleri anıqlandı:

Naqıl-maqallar hám jumbaqlarda fitonimlerdiń qollanılıwı:

«Qamıs iyiler, biraq sınbas» – shıdamlılıq nıshanı sıpatında.

«Bodom jeyseń, awzıń ashshı boladı» – qıynshılıq artınan keletuǵın nátiyje.

Mifologiyalıq hám diniy túsinipler – Qaraqalpaq xalıq ápsanalarında «qamısılıq» muqaddes orın sıpatında tilge alınadı.

Xalıq tábiyatında fitonimler – qaraqalpaq tilinde «Shópshay» hám ózbek tilinde «Guli choy» dárilik maqsetlerde paydalanıladı [6].

Bul nátiyjeler sonı kórsetedi, fitonimler tek ǵana tildiń bir bólegi emes, al xalıqtıń turmıs, mádeniy miyrası hám dúnyaǵa kózqarasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetti, qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimler lingvistikalıq, tariyxıy hám mádeniy jaqtan úlken áhmiyetke iye. Olardıń ulıwmalıq hám ayırmashılıq táreplerin úyreniw túrkiy tillerdiń rawajlanıw baǵdarların túsiniwge járdem beredi. Fitonimler xalıqtıń tábiyat penen qatnasın, mádeniy qádiriyatların hám tariyxıy rawajlanıwın sáwlelendiriwshi áhmiyetli faktorlar bolıp esaplanadı. Sol sebepli, olardı úyreniw tek ǵana tilshi ilimpazlar ushın emes, al etnologlar, tariyxshılar hám mádeniyat tanıwshılar ushın da qızıqlı hám paydalı bolıwı múmkin.

Talqlaw. Qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń leksikalıq hám semantikalıq táreplerin tallaw nátiyjeleri sonı kórsetedi, bul tillerde ósimlik atamaları xalıqtıń tariyxıy, mádeniy hám jámiyetlik turmıs menen tıǵız baylanıslı. Izertlew dawamında anıqlanǵan leksikalıq uqsaslıqlar hám ayırmashılıqlar, sonday-aq, fitonimlerdiń semantikalıq klassifikaciyası eki xalıq tiliniń rawajlanıw baǵdarları haqqında áhmiyetli maǵlıwmat beredi.

Izertlew sonı tastıyıqladı, qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń kópshiligi birdey kelip shıǵıwǵa iye bolıp, olar ertedegi túrkiy tamırlardan rawajlanǵan. Máselen, «terek», «qamıs», «jantaq» sıyaqlı sózler eki tilde de ushırasadı. Bul bolsa túrkiy tillerdiń ulıwma sózlik baylıǵınan derek beredi.

Qaraqalpaq hám ózbek tilleri óz ara júdá jaqın bolıwına qaramastan, ayırım fitonimlerdiń leksikalıq hám fonetikalıq ayırmashılıqları baqlanadı. Mısál ushın, ózbek tilinde «tok» dep júritiletuǵın júzim ósimligi qaraqalpaq tilinde «taq» formasında aytıladı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde ayırım fitonimler rus tilinen yamasa basqa tillerden ózlesken bolsa, ózbek tilinde parsı yamasa arabsha sózler kóbirek ushırasadı. Máselen, «anar» (parsı) hám «chay» (qıtay) sózleri eki tilde de bar bolsa da, olardıń qollanılıw jiyiligi hám sinonimleri hár qıylı bolıwı múmkin.

Talqılınǵan nátiyjeler tiykarında qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimler ózine tán leksikalıq, semantikalıq hám mádeniy ózgesheliklerge iye. Olardıń uqsaslıǵı eki xalıqtıń tariyxıy hám til jaǵınan jaqınlıǵın kórsetse, bar ayırmashılıqlar olardıń individual rawajlanıw procesin sáwlelendiredi. Fitonimler sózlik birlik bolıw menen birge xalıqtıń mádeniyatın, úrp-ádetlerin hám turmıs filosofiyasın

sáwlelendiriwshi áhmiyetli elementlerden biri bolıp esaplanadı. Keleshekte bul temanı jáne de terehirek úyreniw, fitonimlerdiń kelip shıǵıw tariyxın talqılaw hám olardıń basqa túrkiy tillerdegi uqsaslıqların anıqlaw lingvistika tarawındaǵı ilimiy izleniwler ushın paydalı bolıwı múmkin.

Juwmaq. Qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń leksikalıq-semantikalıq analizi sonı kórsetti, bul tiller bir-birine jaqın bolıwına qaramastan, fitonimlerdiń qalıplesiwi, qollanılıwı hám mánilik qatlamları jaǵınan ózine tán ózgesheliklerge iye. Olardıń kópshiligi ulıwma

túrkiy negizlerge iye bolsa da, ayırım fitonimlerdiń sózlik quramındaǵı ayırmashılıqlar tariyxıy, geografıyalıq hám lingvistikalıq faktorlar menen baylanıslı. Fitonimler tek ósimlik atamaları sıpatında emes, al xalıqtıń tábiyat penen qatnasın sáwlelendiriwshi, mádeniy miyras hám awızeki dóretiwshilik úlgeri menen baylanıslı áhmiyetli til birlikleri sıpatında da kórinedi. Izertlew sonı tastıyıqladı, fitonimler xalıq medicinası, isenimler, naqıl-maqallar hám ápsanalarda keńnen qollanılıp, insan hám tábiyat arasındaǵı baylanıstıń lingvistikalıq tımsalı sıpatında xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. –Ташкент: 2010. - С. 25.

2. Ibragimova R. S. Fransuz va o'zbek tillarida ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi. NDA. -T.: 2012.

3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. 2012. № 5. 3-16-b.

4. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lugati. -T.: "Ma'naviyat", 2013.

5. Qaraqalpaq tilinin tusundirme sózligi. T.7. -Nókis: "Qaraqalpaqstan". 2023.

6. Qaraqalpaq tilinin tusundirme sózligi. T.5. -Nókis: "Qaraqalpaqstan". 2023.

7. Qaraqalpaq tilinin tusundirme sózligi. T. 4. -Nókis: "Qaraqalpaqstan". 2023.

8. O'zbek tilining izohli lugati. 2-jild. O'zME. -T. 2006.

9. O'zbek tilining izohli lugati. 4-jild. O'zME. -T. 2006.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpoq va o'zbek tillaridagi fitonimlarning leksik va semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Fitonimlarning kelib chiqishi, semantik guruhlari va ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar qiyosiy taxlil asosida o'rganildi. Shuningdek, fitonimlarning madaniy, tarixiy va etimologik xususiyatlari ham o'rganilgan. Tadqiqotlar natijalari fitonimlarning takomillashish prinsiplarini aniqlashga va turkiy tillar leksikologiyasida muhim xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются лексико-семантические особенности фитонимов в каракалпакском и узбекском языках. Происхождение фитонимов, их семантические группы и общие черты и различия между двумя языками были изучены на основе сравнительного анализа. Также рассматриваются культурные, исторические и этимологические аспекты фитонимов. Результаты исследования служат определению принципов формирования фитонимов и выведению важных выводов в лексикологии тюркских языков.

SUMMARY. This article analyzes the lexical and semantic features of phytonyms in the Karakalpak and Uzbek languages. The origin of phytonyms, their semantic groups, and the commonalities and differences between the two languages were studied on the basis of a comparative analysis. Cultural, historical, and etymological aspects of phytonyms are also considered. The research results serve to determine the principles of formation of phytonyms and to draw important conclusions in the lexicology of Turkic languages.

“ANGER” METAFORASINING MATNDA FAOLLASHUVI

Sh.M.Kalimbetov – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: konseptual metafora, metaforik ibora, emotsiya, tushuncha, g'azab, kognitiv, lingvometodologiya, paradigmatic, tavsifiy-analitik.

Ключевые слова: концептуальная метафора, метафорическая фраза, эмоция, понятие, гнев, когнитивный, лингвометодология, парадигматический, описательно-аналитический.

Key words: conceptual metaphor, metaphorical phrase, emotion, understanding, anger, cognitive, linguometodology, paradigmatic, descriptive-analytical.

Kirish. Konseptual metafora nazariyasining asoschilari amerikalik olimlar J.Lakoff va M.Jonsonlar [5] hisoblanadi. Ushbu olimlar tomonidan yaratilgan metaforani tafakkur mahsuli sifatida talqin qilish nazariyasi hozirgi kunda tilshunoslar va adabiyotshunoslar tomonidan keng miqyosda e'tirof etilgan nazariyadir. Metaforaning umumiy yoki integrativ nazariyasi uzluksiz ravishda rivojlantirilib borilmoqda. Aytish joizki, mazkur nazariya tilshunoslikdan tashqari, psixologiya, adabiyotshunoslik va falsafa sohalarida ham o'z tatbiqini topgan. Ushbu nazariya doirasida “konseptual metafora” va “metaforik ibora” tushunchalarini farqlash an'anasi mavjud. Bunda konseptual metafora, “manba hududdan mo'ljaldagi hududga ko'chish” (a mapping from a source domain to a target domain) ta'rifini olsa, metaforik ibora esa, aynan shu metaforani lisoniy voqelantiruvchi vositadir. Masalan,

quyidagi mavzuviy guruhlarga kiruvchi iboralar Argument is war konseptual metaforasini ifodalaydi va bu yerda manba hudud war bo'lsa, argument tushunchvsi mo'ljaldagi hududdir [6:314].

Argument is war

- 1) *Your claims are indefensible;*
- 2) *He attacked every weak point in my argument;*
- 3) *His criticisms were right on target;*
- 4) *I demolished his argument;*
- 5) *I've never won an argument with him;*
- 6) *You disagree? Okay, shoot!*
- 7) *If you use that strategy, he'll wipe you out;*
- 8) *He shot down all my arguments.*

Ko'rinadiki, metaforik ko'chim doimo real muqobillarga ega bo'ladi. Masalan, *argument is war* konseptual metaforasida bahs-munozara (argument) jang